

FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTI BOSQICHLARI: G'ARB FALSAFASI

Sherboboyeva Sabina Farhod qizi,

Samarqand davlat chet tillar instituti fakulteti chet tillari fakulteti talabasi

Sadinov Ma'rufjon Normuminovich,

Samarqand davlat chet tillar instituti O'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada g'arb falsafasining falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari tadqiq qilinadi.

Kalit so'z: falsafa, g'arb, gerik, asr, Yunoniston, Gerodot, Aristotel, Platon, yo'nalish.

Eramizdan oldingi VI asrda Yunonistonda ham quldorlik tuzumi ancha rivojlangan edi. Yunonistonning Milet, Efes, Fokiya kabi shaharlarida hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi. Natijada, Osiyo, Afrika, Misr bilan bo'lgan madaniy va iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi greklar madaniyatiga ta'sir etdi. Milet materialistik maktabining asoschisi Fales (eramizdan oldin 625-547- yilda yashagan)dir. Fales geometriya, astronomiya, matematika fanlarini rivojlantirdi. Bu davrda falsafa fani inson bilimlarining yig'indisini ifoda qilardi. Gretsiya falsafasi tarixida Fales birinchi bo'lib, tabiatdagi hodisalarning manbaini qidirdi.

Fales fikricha, tabiat hodisalari asosida suv yotadi. Undan tashqari Fales. shogirdi Anaksimandr(eramizgacha 610-546-yillarda yashagan) dunyoning asosida suv emas, cheksiz shaklga ega bo'lgan apeyron yotadi, deb tushuntirdi. Uning fikricha, hamma narsa shu apeyrondan kelib chiqqan, va yana apeyronga qaytadi. Apeyron harakati esa qarama-qarshilikning kelib chiqishi asosida bo'ladi.

Mavjudot Anaksimandr fikricha, rivojlanish, taraqqiyot xudolarga bog'liq emas. Anaksimandr birinchi bo'lib odamning paydo bo'lish masalasiga qiziqadi va uni

balchiqlardan paydo bo'lgan deydi. U birinchi bo'lib, geografik karta tuzdi, quyosh soatini yasagan.

Milet maktabining undan keyingi vakili Aneksimen (eramizdan avval 585- 525-y. da yashagan) Anaksimening fikricha, dunyo havodan tashkil topgandir. Anaksimening materializmida ateistik qarashlar bor edi. Kosmik o'zgarish xudosiz, moddiyning doimiy o'zgarishi natijasida hosil bo'ladi. Milet maktabi vakillarining ta'limoti materialistik xarakterga egadir. Ularning ta'limoticha, dunyoning asosida moddiy bir narsa-modda yotadi. Ular tabiatning qonuniy rivojlanishini modda va uning xarakteriga bog'laydilar.

Greklarning dialektikasini Pifagor maktabi rad etdi. Milet faylasuflari dunyoning asosiga materiyani qo'ysalar, Pifagor maktabi esa sezish mumkin bo'lmagan abstrakt raqamni-sonni qo'yadi. Bu idealistik falsafa stixiyali materializmga qarshi chiqdi. Bunga sabab, jarayonning qiyinchiliklari natijasi edi. Pifagor, eramizdan oldin (576-496) yashagan. Pifagor maktabi matematika bilan qiziqqani uchun tabiat qonuniyatining miqdoriy xususiyatlarini anglashga qaratdi. Bu maktab g'oyalarida idealistik diniy falsafiy qarash bilan ilmiy tafakkur elementlari uchraydi. Pifagorchilar o'zlarining ta'limotlarida dunyoqarash sohasi bilan miqdor kategoriyasini kiritdilar.

Afina faylasuflari materiyaning ichki tuzilishi, moddiy elementlar xarakterini. uning rivojlanish sabablarini tushuntirishga uringanlar.¹

Qadimgi grek falsafasini rivojlantirishda Sokrat alohida o'rin tutadi. U miloddan avvalgi 469-yilda tug'ilib 399-yilda vafot etgan. Uning ta'limotida ham epistemologik (epistemologiya-bilim, uning tuzilishi, tuzilmasi va rivojlanishini o'rganadigan falsafiy-metodologik ta'limot) va etnik-siyosiy muammolar markaziy o'rinni olgan. U sofistlarning ko'p qarashlarini rad qilgan. Uning falsafasida umumiy ne'mat-(oliy ezgulik) va adolat hisoblanadigan qadriyatlar va me'yorlar mavjud. Sokrat falsafaning bilish muammosini hal etishga intildi. Uning talqinida bilim bu bizning o'zimiz va o'zimiz o'zimizning mavjudligimizni ko'radigan vaziyatlar haqidagi bilimdir. Sokrat

¹ <https://ilmiybaza.uz/document/afalsafiy-tafakkur-taraqqiyoti-bosqichlari-garb-falsafasi/>

falsafasida shu narsa xarakterliki, u bilimni. tajribaga murojaat etish yo'li bilan izlamagan. U bilimni tushunchalarni tahlil etish yo'li bilan o'zlashtirishga harakat qilgan va boshqalarni ham shunga chaqirgan. Sokrat falsafasida adolatlilik, mardlik, sahovatlik, yaxshi hayot tushunchalari markaziy o'rinni olgan.

Falsafa tarixida yana bir grek faylasufi Platondir. Qarama-qarshi falsafiy fikrlar asosida Platon falsafasi paydo bo'ldi, (Platon eramizdan avval 427-349- yillarda yashagan). Afina aristokra tiyasining vakillari platonchilar idealistik karashni oldinga surdilar. Platon falsafasi asosida g'oyalar yotadi. Uning fikricha narsalar asosida g'oya yotadi, sezgi qabul qiladigan narsa, ideya dunyosining ko'lankasidir.

Platon fikricha, hayotda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan g'oyalar mavjud bo'lib, bu g'oyalar o'zgarmaydi, ya'ni sezgi organlarimizda ifodalangan narsalar paydo bo'lishi va yo'qolishi bu doimiy o'zgaruvchan emasligidir. Eng oliy g'oya bu xudo to'g'risidagi g'oyadir. Bu narsa idealizm bilan dinning birligini ko'rsatadi. Platon bilish nazariyasini ham idealistlar tushuntirdi. Uning fikricha, bilim-g'oyalar orqali paydo bo'ladi, tasavvur narsalar orqali hosil bo'ladi. Abstrakt tafakkurni sezgilarga bog'liq bo'lmagan g'oyalar dunyosida yashovchi, ruhni "eslash" jarayon natijasi, deb tushuntirdi. Platon bilish bu-eslashdir degan g'oyasini o'rtaga tashladi. U dialektikani ilohiy bilimning mantiqiy nazariyasi, deb hisoblaydi.

Umumiy tushunchaning ahamiyatini ta'kidlashi, kishi tafakkurining faol rolini (idealistik bo'lsa ham) ishlab chiqishi Platon dialektikasining ratsional mag'zini tashkil etadi. Platon "ideal davlat ta'limotini ma'qullab, uni uch tabaqaga: 1) davlatni idora qiluvchi faylasuflar, dono; 2) davlatni ichki va tashqi dushmanlardan asrovchi qo'riqchi askarlar-jasoratli; 3) jismoniy mehnat bilan shug'ullanuvchi dehqonlar, hunarmandlar itoatkorlarga bo'ladi.

Qadimiy yunon faylasuflaridan. yana biri Aristotel (eramizgacha 384-322-yillar) fanlar klassifikatsiyasini birinchi bo'lib tuzib berdi (falsafa, matematika, fizika). Uning fikricha, falsafa borliq to'g'risidagi fan, matematika va fizika borliqning ba'zi xususiyatlari to'g'risidagi fandır.

Aristotel Platonning davlat nazariyasini tanqid qildi va quldorlik tuzumini tan oldi. U falsafa fanini amaliy faoliyatdan ajratib oldi, ya'ni bilim moddiy manfaatdan yiroq bo'lsa, ilmiyroq bo'ladi, deydi. Aristotel' obyektiv tabiatni bilishni, bilimning asosiy sharti deydi, lekin u izchil materializm pozitsiyasiga o'ta olmadi. Materiya Aristotelning fikricha, passiv imkoniyat, shakl faol o'zgarish manbaidir. Materiya bilan harakat o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatib, harakat, o'zgarishning manbai ekanligini aytsa-da, lekin harakat, buyumlarning ichki ziddiyatlarida ekanligini ko'ra olmadi.

G'arb falsafasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda ham falsafaning metodologik funksiyasi bo'rtib namoyon bo'lishini ko'ramiz. Masalan, yunon faylasuflari – falsafa tarixidan donishmandlik va shirinsuxanlik o'qituvchilari degan nom bilan o'rin olgan sofistlar shogirdlariga oqilona fikrlashni, muhokama qilinayotgan narsa yoki hodisaning mohiyatini teran anglagan holda ish ko'rishni va o'z falsafiy bilimlaridan siyosiy faoliyatda foydalanishni o'rgatishni o'z vazifasi deb bilganlar. Ma'lumki, qadimgi yunon faylasufi Suqrot o'z e'tiqodlarini himoya qilish yo'lida hayotini tikkan. U davlatni boy va zodagon kishilar emas, balki ishning ko'zini biladigan, oqil odamlar boshqarishlari lozim deb hisoblagan va o'z shogirdlariga o'sha davrda mavjud bo'lgan siyosiy an'analarda mo'ljal olishni o'rgatgan. Ayni shu fikri uchun ustidan chiqarilgan hukmga e'tiroz bildirmay, Suqrot o'z o'limini ixtiyoriy ravishda tanlagan va bir qadah sikut (zahar) ichib o'lgan.

Sakkizinchidan, G'arbda ham, Sharqda ham faylasuflar narsalar va hodisalarni o'rganish, tahlil qilish, tushuntirishning o'z metodlarini yaratganlar. Yangi davr tadqiqotchilari, Gegeldan boshlab, ikki asosiy falsafiy metod – dialektik va metafizik metodlarni ilgari surganlar. Qadimgi dunyo falsafasi rivojlangan sharoitda bu metodlar faylasuflar tomonidan ongli ravishda idrok etilmagan. Ular stixiyali, aniqroq aytganda, falsafiy ta'limotlar, tizimlar va qarashlarga ichdan xos bo'lgan metodlar sifatida amal qilgan. Faylasuflar, odatda, hodisalarning umumiy o'zaro aloqasini, ularning ziddiyatlilikini, harakati va rivojlanishini, dunyoning yagonaligi va rang-barangligini, «umumiy yo'l» yoki Logosni muayyan tabiiy qonun sifatida anglab yetadilar. Jumladan,

Geraklit fikriga ko'ra, tabiat (olov) uzluksiz o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi. U rivojlanish va o'zgarishlar manbaini ko'radi: «Hamma narsa kurash orqali va zaruriyat tufayli yuz beradi. Har qanday hodisa o'zining qarama-qarshiligiga o'tadi: sovuq narsa issiq narsaga aylanadi, issiq narsa sovuq narsaga aylanadi, ho'l narsa quruq narsaga aylanadi, quruq narsa ho'l narsaga aylanadi». Quyosh har lahzada yangilangani kabi, barcha hodisalar ham o'zgaradi. «Ayni bir daryoga ikki marta tushish mumkin emas: ikkinchi marta suvga tushayotgan odamga yangi suvlar oqadi». Geraklit sifat jihatidan bir-biriga zid bo'lgan hodisalar va jarayonlarni ko'radi: hayot va o'lim, uyg'oqlik va uyqu, yoshlik va qarilik va sh.k. «Eng toza va eng iflos dengiz suvi: baliqlar uchun u to'yimli va xaloskor, odamlar uchun esa u ichishga yaroqsiz va hayot uchun xavflidir». Ko'rib turganimizdek, qadimgi yunon faylasufi o'zgarishning umumiyliigi va har bir xossaning qarama-qarshi holatga o'tishi narsalarning barcha sifatlariga nisbiy tus berishini, ya'ni muayyan holatlarga bog'liq qilib qo'yishini qayd etadi.

Biroq ayni holda bizni fan sifatidagi, ayrim insonning emas, balki butun jamiyatning rivojlanish mahsuliga aylangan ijtimoiy hodisa sifatidagi falsafa qiziqtiradi va ayni shu sababli yuqorida keltirilgan ta'rifda «inson» tushunchasi yig'ma ma'noda qo'llanilgan. Bu yerda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, garchi falsafaning predmetiga biz umumiy nuqtai nazardan ancha keng ta'rif bergan bo'lsak-da, ayrim tarixiy davrlarda odatda u yoki bu sabablarga ko'ra muayyan masalalar doirasi falsafiy tadqiqotlarda birinchi o'ringa chiqadi.

Masalan, qadimgi Yunonistonda kosmotsentrizm ilk falsafiy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyati bo'lib, bunda asosiy e'tibor «kosmos», «tabiat»ni anglab yetishga qaratilgan. Keyinchalik, qadimgi yunon shahar-polislari ravnaq topgan davrda faylasuflar diqqat markazidan ijtimoiy muammolar, axloq, davlat qurilishi masalalari o'rin oldi. Yevropada xristianlikning, Sharqda islom dinining vujudga kelishi va mustahkamlanishi natijasida o'rta asrlar falsafasi teotsentrik (yunon. theos – markazdan o'rin olgan xudo) xususiyat kasb etdi, ya'ni Xudo va u yaratgan olam falsafiy qiziqishlarning asosiy predmetiga aylandi. Uyg'onish davrida falsafa san'at (estetika)ga

va ko'p jihatdan insonga murojaat qilindi. Yangi davr deb nomlanuvchi XVII-XVIII asrlarda falsafa tobora kuchayib borayotgan fan bilan uzviy bog'landi, natijada falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazidan bilish va ilmiy metodlar masalalari o'rin oldi.

Yangi davr falsafasi XVI-XVII asrda Angliyada kelib chiqdi. Angliya materializmining asoschisi F.Bekon (1561-1626) edi. Bekon falsafasi Angliya burjuaziyasining intilishini ifodalaydi. Bekon tajribaga asoslagan bilim haqiqiy bilim, deydi. Undan tashqari inson tabiatini o'rganishi va o'ziga bo'ysundirishi kerakligini uqtirdi. Dunyoda bilimning asosiy quroli tajribadir, deydi. Bilim. jarayonida tafakkurning, nazariyaning rolini inkor etmaydi. Narsa va hodisalarning sababiy bog'lanishini aniqlash haqiqiy bilim garovidir, deydi. Elementlarning sifat muayyanligini ta'kidlaydi. Materiya bilan harakat o'rtasidagi uzluksiz bog'lanishni e'tirof etadi. Bekon falsafasida dialektika elementi bo'lishiga qaramay, uning materializmi asosan mexanistik edi.

Angliya materializmining ikkinchi vakili Tomas Gobbs (1588-1679) bo'lib, uning falsafiy qarashlari Bekonnikiga o'xshardi. Bekonning dinga yondoshgan tomonlarini tuzatib, uni rivojlantirdi. Gobbs falsafasi mexanistik, metafizik tusda edi. Gobbs moddiy dunyoni bir-biridan real bilib, falsafaning predmeti shu olamni o'rganishdir, deydi. Gobbs taraqqiyotni faqat miqdor o'zgarishlaridir, harakat esa mexanistik tashqi turtki natijasidir deydi. U moddalarning xossalari, sifati yorug'liq. hid, rang, issiqlika xos bo'lmasdan balki tasavvurlarimizdan iborat, deb tushuntiradi. Gobbsning materialistik qarashlari uning tafakkur bilan materiya haqidagi fikrda. ko'rinib turadi. Tafakkur materiyadan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi, degan edi,

Gobbs bilish nazariyasida moddiy dunyoning kishiga ta'sir qilishi natijasida hosil bo'lgan hissiyotlar to'g'risida to'g'ri fikr bergan. Lekin, uning xatosi, tafakkur mexanistik funksiyani bajaradi, deb izchil bo'lmagan materializmga yo'l qo'yadi. XVII asrda Fransiya Angliyaga nisbatan ancha orqada qolgan mamlakat edi. Demak, Fransiya falsafa sohasida ham Angliyaga nisbatan orqada edi. Lekin, Fransiya o'ziga xos yo'llar bilan rivojlandi.

Fransiyada rivojlangan falsafa dualistik tasnifga ega edi. Fransiyadagi dualistik oqim vakili Rene Dekart(1596-1650) dir, o'zining "Metod to'g'risida mulohazalar" asarida bilish uslubini yaratishga uringan.

Dekart o'zining falsafasida matematika aksiomalariga va hatto «xudoning qudratiga ham gumonsirash kerak, deydi. Tafakkur Dekart bo'yicha, birdan bir voqelik hisoblanadi. U shuning uchun ham «Men tafakkur qilaman, demak men yashayman» degan qoidasini keltirib chiqardi. Tafakkurni materiyaga qarshi qo'yadi. Bu narsa falsafaning bosh masalasini idealistlarcha hal qilishga olib keldi. Bilish nazariyasida asosiy uslub qilib deduksiyani oladi. Ya'ni tafakkur umumiydan xususiyga qarab harakat qiladi va mantiqiy yo'llar bilan haqiqatni ochishga imkon beradi

Dekart falsafasidagi dualizm ong bilan materiyaning, tan bilan ruhning mustaqil yashashini isbotlashda o'z ifodasini topadi. Dunyoning moddiylikini inkor etadi va dunyo ikki: ruhiy va moddiy substansiyalardan iborat, deydi Dekart.

Dekart shunday kamchiligi bo'lishiga qaramay, u falsafa tizimini yaratdi. Dekart fan sohasida yangi kashfiyotlar ochdi. Masalan, Quyosh sistemasini paydo bo'lishi to'g'risidagi fikrlar, ya'ni cheksiz olam havo, olov, yerga o'xshash uch elementdan tashkil topganligi haqidagi fikrini olish mumkin. Dekartning dualizmini tanqid qilish asosida Barux Spinoza (1632-1677) falsafa tizimi vujudga keldi. Spinoza Gollandiya (Benedikt) burjuaziyasining manfaatini ifodalaydi. Spinoza falsafasi tizimini Dekart rad etib, dunyoning asosida moddiy substansiya yotadi, deya e'tirof etadi.

Hozirgi dunyoda fanlar taraqqiyoti avjiga chiqqan bir davr bo'lib, ular falsafa faniga ham o'z hissasini qo'shib kelayotir. Shu munosabat bilan jahon falsafasida yangi-yangi yo'nalishlar (germenevtika, mantiqiy pozitivizm, tanqidiy ratsionalizm, fenomenologiya, ekzistensializm, ssiyentizm, universalizm, psixoanalizm, pragmatizm, freydizm) paydo bo'ldiki, ular o'z faoliyatini ko'proq inson va jamiyat taraqqiyotiga qaratdilar.

Bu yo'nalishlar zamon talablaridan kelib chiqib inson va jamiyatni falsafiy tahlil qilishga kirishdilar. Jumladan, germenevtika tarafdorlarining tushuntirishicha,

tabiatshunoslik fanlari tabiat hodisalarini tushuntirishga intiladi. Gumanitar fanlar esa, inson haqidagi sohalarni izlashga harakat qiladi. Tabiiy va gumanitar fanlar sifat jihatidan turli obyektlarni o'rganadilar. Turli usullarga ega. Insonlar til bilan bog'liq bo'lib, o'zaro ta'sir va shu ta'sini ta'minlaydigan soha ya'ni hermenevtikani fanlarning fani, deb ifodalaydilar. Ularning fikricha, faqat hermenevtika ijtimoiy antropologiyani mukammal tasvirlaydi.

Dekonstruktiv yo'nalishning fikricha, tahliliy falsafani rivojlantirish lozim. Chunki, barcha predmet va hodisalar mukammal tahlilga muhtoj. Lekin falsafa hukm chiqarishga qodir emas, degan e'tiqodda turib, ko'proq taklif qilish», «ishora qilish va fikr bildirishning boshqa muqobillaridan foydalanish lozim deyiladi, u ta'limotda.

Ekzistensialistik (mavjudlik) falsafiy oqim falsafasining asosiy xususiyati har bir individning o'z hayoti chegarasini anglab berishga qaratilishi kerak. Har bir shaxs o'z o'limiga muqarrar ekanligini tan olishi, o'zining hayotiga turtki bo'ladi. Bu holatni tushunish uchun falsafiy tafakkurga ega bo'lishi kerak. Jumladan, ekzistensialist Sartr fikricha, inson mavjudligi uchun o'z mohiyatidan avval paydo bo'lgan. Inson mavjud ekan, u ozoddir, erkindir. Ozodlik va erkinlikni inson tanlashi zarur.

Fenomenologiya (mazmuni: fenomenlar yoki hodisalarni- zariyasi) hodisa va voqealarni qanday bo'lsa, shundayligicha ta'riflaydi. Fenomenologiya oqimi faqat tabiiy fanlar taraqqiyotini, undagi dalillarni e'tirof etadi. Falsafiy fikrlarni ikkilamchi deb tushuntiradi. Freydizm esa insonlarni seksuallik faoliyatiga e'tiborni qaratadi va barcha insonlarni rivoji hamda harakati shu jarayondan boshlanishini tushuntiradi.

Ko'rib turibmizki, hozirgi davrda falsafiy yo'nalish va oqimlar talaygina. Shu sababli ham falsafiy dunyoqarashni shakllantirish o'ta mushkul. Lekin, yoshlarning bilim-saviyasi qanchalik o'tkir bo'lsa bu yo'nalish va oqimlarning mohiyatini tezda tushunib yetadilar.

Shunday ekan, yo'nalishlar faoliyati bilan qiziqish davr talabi. Ularni o'rganish natijasida yoshlar kamoloti yanada yuksaklikka ko'tariladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullo Sher. Estetika. Darslik. -Toshkent: O'zbekiston, 2016.
2. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010
3. Основы философии. Учебник. Издание 2-е. Под редю М.А.Ахмедовой, В.С. Хана. Т.: Mehnat. 2004.
4. Пулатова Д. Иззетово Е. Философия. Т.: Шарқшунослик, 2012.
5. Саифназаров И. и др. Философия. Т.: 2002.
6. Tulenov J., Tulenova G., Tulenov K. Falsofa. Darslik. -Т.: Fan texnologiyalar, 2016.
7. Falsafa /M. Axmedovaning taxriri ostida. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. - 496 b.
8. Falsafa./Q.Nazarovning taxriri ostida. -Т.2000.
9. Falsafa. (O'quv qo'llanma)/E. Yusupovning tasriri ostida ocmuda. - Т.: Sharq, 1999.-496 b.
10. Husanov B., G'ulomov B. Myamala madaniyati. Darslik.-Т.: Iqtisodmoliya, 2010.
11. Sharipov M., Fayzixujaeva D. Montiq. Т.: Universiter, 2007. 12. Shermuxamedova N.A. Falsafa -Т: Noshir, 2012.